

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשע"ה

כרך ה

עורכים:

משה צפור
אהרן מונדשיין
אליסיה גרינבנק

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשע"ח 2018

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"נ אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@macam.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
11	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות

17	ואחות לוטן תמנע" (בר' לו 22 ; דה"א א 39) - תיקון נוסח לא ידוע במקרא?	ירון זילברשטיין
33	הפרשיה הנבואית כמכלול בתרגום יונתן לתרי עשר	מרים כהנא
53	היחס לאלמותו של אליהו במשנתם של חכמי ספרד	יוחנן קאפח
71	איש ישראל מול בוראו במשנתם של תלמידי המגיד ממזריטש	יהושפט נבו

שער שני | חינוך

89	שחיקה בקרב מורים בחינוך הרגיל ובקרב מורים בחינוך המיוחד	אליסיה גרינבנק, גלית אגם בן-ארצי ורינת כספי
105	תפקוד תלמידים עם ADHD בבית הספר - עמדות מורים ותלמידים בזיקה למשתני רקע	ידידיה ערמון
129	הערכים הגלומים בספרות הילדים לגיל הרך ככלי לחינוך ערכי בחינוך החרדי	אתי רוזנטל
157	אוריינות ויזואלית בספרות הילדים - על חשיבות הדיוק בתיאור המרחב בסיפור המקראי	דוד שניאור
169	בניית זהות גאולית בנרטיבים של סטודנטיות להוראת אנגלית: סיפורה של שנית	מירי באום

שער שלישי | ספרות ובלשנות

189	הארץ הטובה, ההר הטוב ונביאו אליהו בשירי יורם טהרלב	יוסף פריאל
209	מקומו של הציטוט בסאטירה 'מגלה טמירין' ליוסף פרל	רבקה קדוש
227	הידלדלות הניגודים המוחלטים ופריחת ניגודי הרצף	שולה אברמסקי

שער רביעי | תולדות ישראל

243	התמודדות של קהילת איזמיר עם תופעות המודרנה והחילון במאה ה-19	לאה בורנשטיין- מקובצקי
285	על שלושה פשעי דמשק - על שני יומנים וספר זיכרונות של מגויסים יהודיים בכפייה במלחמת העולם הראשונה	כרמלה סרנגה ואבי ששון

שער חמישי | חינוך גופני ובריאות

301	פעילות גופנית דרך משחקים כאמצעי להתמודדות עם חרדה בקרב תלמידי בית ספר יסודי	בוריס בלומינשטיין, איריס אורבך, ניקול איפרגן, רינה ישראל ודניאל מורן
315	מימון תכניות התערבות בקידום בריאות על ידי הנפקת 'איגרת חוב חברתית'	רוני סימון מורן, נופר עזר וגיל פייר

דוד שניאור

אוריינות ויזואלית בספרות הילדים – על חשיבות הדיוק בתיאור המרחב בסיפור המקראי

דוד שניאור

מחקר זה נכתב בסיוע הבמה לתולדות ארץ ישראל והעם היהודי לשנת תשע"ז, מטעם אוניברסיטת חיפה.

תקציר

בין חוקרי ספרות המקרא יש הסבורים שלתיאורי המרחב במקרא אין תרומה ממשית להבנת התוכן המקראי. במאמר זה מובאות מספר דוגמאות של תיאורים גיאוגרפיים המוסיפים נדבך חשוב להבנת הטקסט. אחת הדוגמאות המייצגות חוסר הבנת הגיאוגרפיה בסיפור המקראי מובאת מתוך סיפור מכירת יוסף: צירפנו איורים של סיפורי המקרא לילדים המתארים את אזור דותן כאזור שומם ויבש, ככל הנראה בשל חוסר הבנת המילה "מדְבָר" בתקופה המקראית, חוסר הבנה שעשוי להעביר מסר ויזואלי מוטעה שלפיו ארץ ישראל היא ארץ מדברית ושוממה. מאחר שילדים זוכרים ומפנימים ציורים באופן משמעותי, יש צורך לדייק בהצגת הנופים שבהם התרחשו סיפורי המקרא בהתאמה לסיפור המקראי ולפרשנות.

תאריכים: אוריינות ויזואלית, גיאוגרפיה מקראית, ספרות ילדים, הסיפור המקראי, יוסף ואחיו, מדבר במקרא, המרחב במקרא

גיאוגרפיה מקראית - תפאורה או חלק מתוכן העלילה?

בטקסט המקראי ניתן למצוא שפע של תיאורי מרחב, כגון דרכים, גבולות בין ארצות ובין נחלות השבטים, ושמות של הרים, נחלים ויישובים. לעתים קרובות ניתן לראות כיצד התיאור הגיאוגרפי משרת את התוכן, לדוגמה, בסיפור המוכר של מלחמת יהושע נגד חמשת מלכי הדרום כתוב כך: "שָׁמַשׁ בְּגִבְעוֹן דָּוִד וַיִּרֶחַ בְּעַמְקֵי אֵילָן" (יהושע י, יב). מדוע בחר יהושע להגיע ולהגן על תושבי גבעון דווקא בשעה מסוימת ומכיוון ספציפי – "וַיָּבֵא אֲלֵיהֶם יְהוֹשֻׁעַ פְּתָאֵם כָּל הַלַּיְלָה עָלָה מִן הַגִּלְגָּל" (יהושע י, ט)? ככל הנראה, יהושע הפעיל שיקול טקטי כשבחר לעלות מכיוון הגלגל בשעות הלילה ולתקוף מכיוון מזרח, מכיוון שבשעה זו אויביו מסונוורים מקרני השמש העולות מהמזרח.¹

לעתים, כאשר אין די פרטים גיאוגרפיים בסיפורי המקרא, ניתן למצוא במדרשים "מילוי פורים", שנועד בין השאר להשלים את המסופר במקרא. לדוגמה, ההליכה של אברהם ובנו בסיפור של עקידת יצחק התרחשה במשך שלושה ימים שבהם לקורא לא נמסר כמעט דבר על הדרך שהלכו או על השיח שהיה ביניהם. שני פסוקים בלבד מתארים את השיח ביניהם ביום השלישי (בראשית כב, ז-ח).

חלק מחוקרי הספרות סבורים שלפרטים גיאוגרפיים בסיפור המקראי יש תפקיד שולי בלבד. אחד מראשוני המצדדים בגישה זו היה גונקל, שראה בתיאור המרחב גורם משני ושולי. לדבריו, "מספרי האגדות אינם נותנים דעתם לתנאים נסיבתיים. אין כל שימוש בתיאורי טבע בסיפורי בראשית. סיפור גן עדן מתרחש אמנם בין עצים וירוקים; אגדת הגר – בישימון המדבר, וסיפור יוסף – בארץ היאור. יש קשר, אמנם, בין הטבע למהלך הסיפור: האנשים חגורים בעלים, במדבר תועים בדרך וצמאים למים, אך אין בכך כדי לקבוע את אווירת העלילה, ולו במקצת" (גונקל, 1998: 58).

לעומת זאת, פולק סבור כי גם במקרא "מי שבא לספר דבר, חייב להציג מציאות" (פולק, 1994: 236). פולק מסכים כי העלילה המקראית אינה מרבה לפרט את הזמן ואת המרחב, אך לדעתו הדבר לא נובע מחוסר החשיבות שלהם להמחשת התיאור ההיסטורי והמציאותי אלא מתוך מגמה להשפיע ולעצב את העלילה מתוך מה שאין

1 מטרות תוכן נוספות בהקשר גיאוגרפי עשויות להילמד בדרכים נוספות. אפרת נתן, מורת דרך וחוקרת מקרא, השוותה בין התיאורים השונים של גבולות הארץ ומסקנתה הייתה: "ארץ לא אחד מהתיאורים המקראיים הוא תיאור מלא ומדויק מבחינה היסטורית וגיאוגרפית. הבטחת הארץ לעם ישראל היא בגדר חוזה, התלוי בחיים של צדק ומוסר ושמירת דבר ה'" (נתן, תשס"ו: 631). דוגמה אחרת יכולה להיות במקרה של תיאור גיאוגרפי מפורט כאשר, לכאורה, מדובר במקום מוכר למדי, כמו במקרה של תיאור מיקומה של העיר שילה: "וַיֵּאמְרוּ הִנֵּה חֵג ה' בְּשָׁלוֹ מִיָּמִים יִמְיָהוּ אֲשֶׁר מִצְפוֹנָה לְבֵית-אל מִזְרְחָה הַשָּׁמֶשׁ לְמִסְלָה הָעֵלָה מִבֵּית-אל שְׂכֵמָה וּמִנְּגִבַּת לְלִבְנוֹה" (שופטים כא, יט) – התיאור המפורט יכול להעיד שבדמנו של הכותב כבר לא ידוע לכולם מיקומה של שילה שחרבה והפכה לשממה. ראו: שניאור, 2014:

בה, בעזרת הדמיון: "מיעוט פרטים מציאותיים מזמין את הקורא לדמיון לעצמו יותר פרטים, ומגביר בכך את מעורבותו בדברים ואת עוצמת הסוגסטיה. זאת אומרת, הסיפור המקראי אינו מזניח את היצג המציאות, אלא בוחר דרך אחרת לעצב אותו" (פולק, שם: 239).

אמית סוקרת את הצרכים הפרגמטיים של תיאורי המרחב במקרא, וסבורה כי לתיאורי המקרא יש תפקיד חשוב התורם להבנה מקיפה של העלילה: "ממד המרחב הוא תמיד פונקציונלי, הבנת אופן תפקודו בסיפור תורמת להבנה עמוקה ומקיפה יותר של הסיפור, ועל הקורא המודע לכך לבחון אילו מקומות הוזכרו, כיצד הוזכרו, כמה פעמים הוזכרו, היכן הוזכרו ולשם מה הוזכרו" (אמית, 2000: 128). אנו מסכימים עם אמית וסבורים שלתיאור הגיאוגרפי אכן יש תפקיד בעיצוב העלילה, ולכן החמצת ההתייחסות למשמעות של המרחב עלולה לגרום להבנה רדודה של הכתוב ושל ההקשר כולו.

למרות זאת, לא תמיד עסקו פרשני המקרא בתיאורים הגיאוגרפיים. ורגון, חוקר מקרא שהרבה לעסוק בחשיבות הרקע הגיאוגרפי של סיפורי המקרא, מסביר מהי הסיבה להימנעות הפרשנים מעיסוק בגיאוגרפיה המקראית במהלך השנים, ואת הצורך לחזור ולעסוק בתחום זה ובריאליה המקראית על מנת לשפר את הבנת הכתוב: "במשך שנות הגלות הרבות נלמדו האירועים שבימי המקרא ללא לימוד המציאות הממשית (הריאליה), וללא הממד הגיאוגרפי שברקעם. מכאן, שיש, לכאורה, מקום להניח, שניתן להפיק מן המקרא את שהוא רוצה ללמד, ולהבין את הרעיונות שבו גם ללא ידיעת הריאליה, ללא הכרת שטח האירועים וללא הכרה של מבנה העיר, הבית, כלי העבודה, מתקנים לאגירת מזון ומים, ועוד. אך נראה, שאין לקבל גישה זו, שכן העוסק בסיפורי המקרא המתארים אירועים מן העבר, מבלי להקדיש תשומת לב להכרה בלתי אמצעית של פרטי המציאות הנזכרים בסיפורים - כגון: הטופונומיה [= שמות המקומות], הגיאוגרפיה, האדם ומעונו, הכלים, כלי נגינה, בעלי חיים וצמחים ועוד, מונע מעצמו אפשרות הסתכלות ריאלית-היסטורית על ההתרחשויות ועל גיבורי הסיפור" (ורגון, תשנ"ג-תשנ"ד: 173-174).

דוגמה להבנת החשיבות של תיאור המרחב כחלק מהבנת תוכן של הסיפור המקראי, אפשר למצוא אצל רמב"ן (1194-1270), אחד מפרשני המקרא הידועים, שעלה לארץ מספרד בשנת 1267. לאחר שהתוודע מקרוב לנופי הארץ ולמיקומם של אתרים גיאוגרפיים, הוא הוסיף למהדורה הישראלית של פירושו לתורה מספר פירושים שלא היו קיימים בפירוש שכתב בספרד, ואף תיקן כמה פירושים, ביאורים, והערות גיאוגרפיות ששגה בהן (עופר ויעקבס, 2013: 43-44; שניאור 2014: 263-277). שניים מפירושי רמב"ן שמדגימים את השפעת ההיכרות שלו עם הגיאוגרפיה של ארץ ישראל נכתבו לאחר שהגיע לחברון וגילה כי המרחק בין חברון למצרים הוא מהלך שישה או שבעה ימים בלבד. במקרה אחד הסביר רמב"ן את התנכרות יוסף לאחיו מתוך רצון לקיום חלומותיו: רמב"ן תמה מדוע לאחר שהשתחרר מעבדותו והפך למשנה לפרעה לא שלח שליחים להודיע לאביו שהוא חי במצרים למרות הקרבה הגיאוגרפית למקום

מושבו של אביו, ובהמשך פירושו הוא מחזק את תפיסתו שיוסף פעל במטרה לקיים את חלומותיו (בראשית מב, ט). במקרה נוסף הוא שואל מדוע משה ביקש מהמרגלים שיביאו לבני ישראל במדבר את פירות ארץ כנען, הרי היא קרובה למצרים ומן הסתם הם ידעו זאת (במדבר יג, ב).

חשיבות איור המרחב הוויזואלי להתפתחות הילד

מחקר הספרות המאירת לילדים הוא רחב ומגוון, ואנו נתמקד בדיון זה באיורים של ספר סיפורי (Story Book), שאחד ממאפייניו הוא הבנת הסיפור בשלמותו גם בלי לראות את הציורים שבו, לעומת ספר מצויר (Picture Book), שכאשר פותחים אותו רואים תמונה או ציור בכל עמוד או לפחות בשני עמודים סמוכים (Double-Spread) ומעט מאוד מילים, כפי שהסביר זאת שולביץ (שולביץ, 2010: 29–36).

מהי חשיבות הציור עבור בניית תובנות בספרות ילדים? במחקר קיימת התייחסות רבה לחוויה הלימודית של הפנמת הסיפור כאשר הילדים נדרשים לאייר את הסיפור המקראי (יובל, 2005: 72–87; עוז, 2005: 88–101). תובל וגוברמן מתארות את חשיבותם ותרומתם של האיורים בספרי הקריאה לילדים לתהליך הבנת הטקסטים: "טקסטים גרפיים לא-מילוליים עשויים לתרום לטיפוחה של השפה הדבורה באופנים שונים: נוכחות של טקסט לא-מילולי (כגון תצלום) תורמת להפקה של טקסט דבור ארוך ולכיד יותר מזה שאפשר להפיק בלעדיו. זאת משום שכאשר ילדים (ומבוגרים) יכולים 'לקרוא' את המידע שנחוץ להם מתוך הטקסט שלפניהם, הם יכולים להשתחרר מן התלות המוחלטת בזיכרון, אשר עלולה להכביד על תהליך ההפקה של הטקסטים הדבורים [...] בגיל הרך, אך לא רק בו, היכולות הקוגניטיביות והמילוליות של הילדים גבוהות יחסית למידת השליטה שלהם בשפה הכתובה. לכן, שימוש בטקסטים גרפיים לא-מילוליים מאפשר לילדים לבטא את התובנות והמחשבות שלהם באמצעות ייצוגים חיצוניים קבועים, וכך להתגבר על הפער שבין היכולות הלשוניות והקוגניטיביות לבין חוסר השליטה בשפה הכתובה" (תובל וגוברמן, 2013: 18).

אחד ההבדלים בין קריאת טקסט לבין התבוננות באיורים הוא שהקריאה היא לינארית ואילו התבוננות באיורים היא מרחבית (אשל וקיטה, תשס"ח: 24). אשל וקיטה מוכיחות במחקרן כי איורים תורמים להבנה טובה יותר של הטקסט ולכן חשוב שהאיור יהיה תואם את הטקסט ותומך בתכניו על מנת למנוע את עיוות משמעותו, ו"כך אפוא מוטמע מידע חדש ובעקבותיו משתנים מבנים קוגניטיביים" (אשל וקיטה, תשס"ו: 103–121).

למרות מגבלות היכולת של ילדים בגילאי גן ובית ספר יסודי להבין פרטים וקנה מידה של ציורי מפות והבנת המרחב (Blade & Spencer 1994: 157-197), העיסוק במפה מזמן פעילויות לקידום החשיבה המרחבית של הילדים, ובנוסף מזמן גם הרחבה של אוצר המושגים המופשטים באמצעות דיון והדגמה של מושגים מרחביים כמו כיוונים

יחסיים ("ימין", "שמאל", "לפני", "אחרי"), כיוונים אבסולוטיים (רוחות השמים) או מושגים מופשטים אחרים, כגון קנה-מידה ודרגת הפירוט במפה (תובל וגוברמן, 2013: 185).

איור המרחב בסיפורי ילדים מאוירים - סיפור מכירת יוסף כמקרה מבחן

ילדים מאמינים באופן טבעי לסיפורים שאנשים מבוגרים מספרים להם, וסיפורים אלו מטביעים חותם בנפש הילדים. כאשר מדובר בסיפור דמיוני, בעל מטרות של פיתוח הדמיון, יש חשיבות רבה ליצירתיות של הכותבים והמאיירים, אולם בסיפורים המבוססים על נתונים היסטוריים, ועל אחת כמה וכמה כאשר מדובר בספרות קודש מסורתית, יש צורך לדייק בתיאור התוכן הסיפורי וכן באיור הגרפי. לתיאור המרחב יש תפקיד חשוב באיור כדי להשלים את הריאליה של הסיפור המקראי בעזרת חיות, צמחים ונופים. יש במקרא סצנות ודמויות שקשה לאייר, כמו גם מושגים מופשטים של ביטויים ורגשות, ולכן יש להניח שהמאיירים יבחרו להתעלם מהם ויעדיפו את מה שנוח להם יותר לאייר. כמו כן למאייר יש שיקולים נוספים, כגון האם להציג את פני הדמויות. אמנם מחקרנו אינו עוסק בנושא זה, אך ניתן להבחין שבחלק מהאיורים בספרי ילדים המובאים להלן (איור 1), העדיפו המאיירים להסתיר את פניו של יוסף. באופן כללי יש לציין כי ניתן למצוא מחקרים שעסקו בנושא איור דמויות התנ"ך, הן במראה והן בניסיון לתאר את אישיותן (ראו לדוגמה: שבייד, 2005: 62-71), אך כמעט שאין התייחסות מחקרית למרחב הגיאוגרפי בציורי ספרי התנ"ך לילדים.²

כשם שאנו מצפים שהמאייר יתאר במדויק את בעלי החיים ואת הצמחים בסיפור המקראי, כך היינו מצפים ביחס לתיאור המרחב. מחובתו של המאייר ללמוד ולהכיר את הפרטים הגיאוגרפיים המופיעים בסיפור כדי לתת לקוראים תמונה חזותית אמיתית. אולם, בשונה מבעלי חיים וצמחים רבים המוזכרים במקרא וחלקם הגדול מוכר לנו כיום באותם השמות (בעלי חיים – חמור, פרה, גמל, כבש, עז ועוד, צמחים – צמחי שבעת המינים ועצי פרי וסרק נוספים: ארז, שקמה, אלון ועוד), ובשונה משימוש בתמונות מצולמות כתייעוד היסטורי אותנטי, הרי התיאורים הגיאוגרפיים של המקרא פחות מוכרים לחוקרים וללומדי המקרא. להלן מובאת דוגמה לטעות נפוצה בקרב מאיירי ספרי ילדים בהקשר של המפגש בין יוסף ואחיו שהתרחש בעמק דותן: "וַיֵּאמֶר אֲלֵהֶם רְאוּבֵן... הֲשִׁלְכֵנוּ אֶתוֹ אֶל הַבּוֹר הַזֶּה אֲשֶׁר בְּמִדְבָּר... וַיִּקְחֵהוּ וַיִּשְׁלַכֵּנוּ אֶתוֹ הַבְּרֶה וְהַבּוֹר רַק אֵין בּוֹ מַיִם" (בראשית לו, כב; כד).

המונח "מִדְבָּר" בעברית מוכר כתיאור של אזור של חול, צחיח ויבש וגם בלשון המקרא ניתן למצוא דוגמאות רבות להופעת המילה "מדבר" כביטוי לשממה, כמו: "...לְקַתֵּךְ

2 דוגמה שונה במקצת לעיסוק במרחב ובתפאורה של התמונה, תואר לאחרונה במחקר העוסק במשמעות ובמסרים של תמונות המופיעות בתוך ציורים - דורות, תשע"ח: 53-79.

אַחֲרַי בַּמִּדְבָּר בְּאַרְץ לֹא זְרוּעָה" (ירמיה ב, ב). אולם נראה שמובנו של המונח "מדבר" בתקופת המקרא היה רחב יותר, וכלל אף אזורים מיוערים וחורש, כפי שניתן ללמוד מהתקבולת שבין המילים "מדבר" ו"יער" בפסוק הבא: "וְכָרְתִי לָהֶם בְּרִית שְׁלוֹם וְהִשְׁבַּתִּי חַיָּה רְעָה מִן הָאָרֶץ וַיֵּשְׁבוּ בַּמִּדְבָּר לִבְטַח וַיִּשְׁנוּ בַּיַּעֲרִים" (יחזקאל לד, כה). אזורים אלו (המדבר הצחיח והיערות) מתאימים לרעיית צאן אך קשים מאוד לעיבודים חקלאיים, כפי שתרגומי המקרא ופרשני המקרא מסבירים את המילה "מדבר" בהקשר לרעיית הצאן: "וְרָעוּ כְּבָשִׂים כְּדָבָרָם..." (ישעיה ה, ז).³ ייתכן שהכוונה היא בעיקר להאכיל את הצאן, כפי שקיים דמיון עם המילה dabāru באכדית, שפירושה להשביע.

ישנם פסוקים נוספים הקושרים את רעיית הצאן למדבר: "לְמָה זֶה יִרְדֶּתָּ וְעַל מִי נִטְשָׁתָּ מֵעַט הַצֹּאן הֶהָנֶה בַּמִּדְבָּר... " (שמ"א יז, כח); "וַיִּבְנוּ מִגְדָּלִים בַּמִּדְבָּר וַיַּחְצֵב בְּרוֹת רִבִּים כִּי מִקְנֵה רֶב הָיָה לוֹ וּבִשְׂפֵלָה וּבְמִישׁוֹר אֶפְרַיִם וְכַרְמִים בְּהָרִים וּבְכַרְמֶל כִּי אֵהָב אֲדַמָּה הָיָה" (דהי"ב כו, י). אם כן, משמעות המילה "מדבר" אינה רק יובש ושממה אלא כל מקום שאיננו ראוי לחקלאות ולכן משמש כמקום לרעיית הצאן, וכך מילה זו צריכה להיות מובנת בפרשת מכירת יוסף.

תמונה 1: באר מים למרגלות תל דותן

(צילום: ד' שניאור)

3 בחלק מהתרגומים העתיקים המילה "כדברם" מתורגמת "כמו שוורים" (תה"ש); "כסדר שלהם" (וולגטה); ת"י מבאר כמו מטאפורה: "יתפרנסו צדיקיא כמא דאמיר עליהו". רש"י, ר"י קרא ורד"ק מסבירים: "כפי שהם מורגלים בכך". בתרגומים החדשים המילה "כדברם" מתורגמת כמו "במקום שלהם" (לותר, 1534), "כדרכם" (King James Version, 1611; Jubilee Bible 2000); "במרעה שלהם" (Revised Standard Version, 1901 ואחרים; וכן במהדורה המחודשת של King James Version, 1975).

רועי צאן רועים את צאנם במדבר או בסֶפֶר המדבר, משום שבאזורים אלו אין בכלל חקלאות בעל חקלאות שלחין (או במידה פחותה מאזורים פוריים) ולכן ניתן לרעות בהם את הצאן בלי לחשוש שהצאן יפגע בשדות חקלאיים. עם זאת, בפסוקים המתארים את אזור דותן, לשם הלכו אחי יוסף לרעות את צאן אביהם, ישנם די פרטים בכתוב עצמו הרומזים שלא מדובר באזור שומם וצחיח אלא דווקא במקום פורה, שחלקו משמש לחקלאות וחלקו למרעה: מכירת יוסף התרחשה ליד בור המים שאליו הושלך יוסף, ושם העיר דותן, שלמרגלותיה נמצא בור זה, מעיד כי מדובר באזור של הרבה בורות מים.⁴ לדעת דמתי, המראה הציורי-נופי של העמק, בצורת בור או שקע, הוא מקור לשם דותן (דמתי, תשס"ח: 33–34).

כפי שנראה במדגם שלהלן (איורים 1-2), עורכי הסיפור המקראי לילדים ומאיריו סברו שמשמעות המילה "מדבר" היא מקום חם ושומם, ולכן באיורים ניתן לראות את מאפייני המדבר הקלאסיים: חול, גמלים ועצי תמר, בשונה מתיאורו הריאלי של עמק דותן (תמונות 1-2), שהוא אזור ירוק ומתאים ביותר לרעיית צאן (תמונה 3). אפילו בתקופת הקיץ, כאשר אזור המרעה של יעקב באזור חברון כבר יבש, וגם אחד מבורות המים בדותן יבש, כפי שמתואר בכתוב: "וְהַבּוֹר רָק אֵין בּוֹ מַיִם" (בראשית לז, כד), עדיין ניתן למצוא עשבים, שיחים ועצי סרק וכן שאריות חיטה (שֶׁלְפִים) בשדות עמק דותן.

תמונה 2: תל דותן – מבט מכיוון דרום

(צילום: ד' שניאור)

4 משמעותה של המילה "דותן" בעברית היא בור, כפי שניתן ללמוד ממסכת ראש השנה ג, ז: "התוקע לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפֶּטֶם, אִם קוֹל שׁוֹפֵר שְׁמַע יֵצֵא, וְאִם קוֹל הַבְּרָה שְׁמַע לֹא יֵצֵא". לכן משמעות המילה "דותן" היא עיר שני הבורות (רביב ואלניסון, 2014: 239).

תמונה 3: עדר צאן באזור צפון השומרון

(צילום: ד' שניאור)

באיורים של סיפור יוסף ואחיו בספרי ילדים⁵ ניתן לראות שהרקע של המרחב הוא מדברי-צחיח, בעל קרקע חולית וצמחיה המאפיינת מדבר. כאמור, התיאור הזה שונה מהנוף האמיתי של עמק דותן, הכולל אדמה פורייה שבה ניתן לעסוק בחקלאות לצד רעיית צאן (איור מספר 3).

איור 1: מכירת יוסף מתוך הספר – יוסף ואחיו⁶

5 דוגמאות נוספות נמצאות ברשת:

http://bibleforchildren.org/PDFs/hebrew/A_Favorite_Son_Becomes_a_Slave_Hebrew.pdf

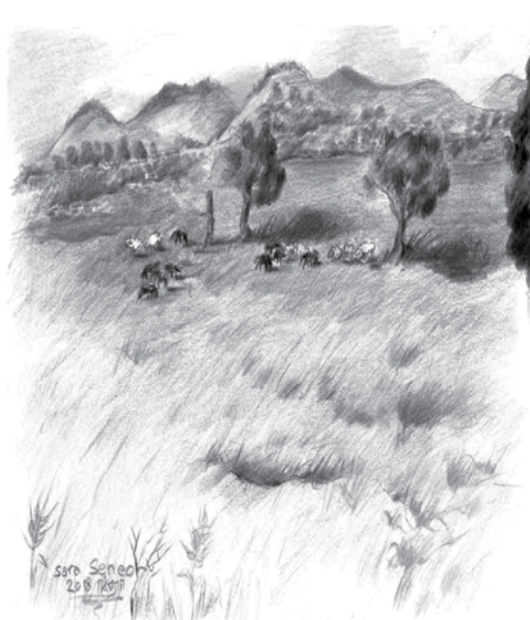
https://www.youtube.com/watch?v=Hck7XU_p708

6 עיבוד ואיור: רחלי דויד, ספרי בית שערים תשס"ז: 3-4; ברשותה האדיבה של המאיירת.

איור 2: מכירת יוסף מתוך הספר The Beginner's Bible

איור 3: עמק דותן בציור אותנטי

(איור: שרה שניאור)

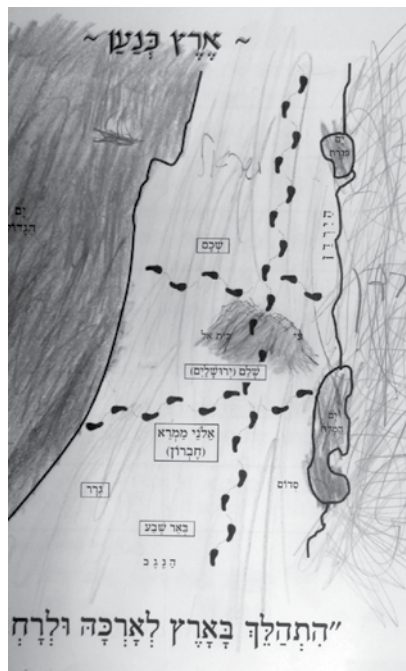
תודתי לשרה שניאור על שאישרה להשתמש באיור זה

מה הן ההשלכות העשויות להיות על הבנת הילד את המרחב של הסיפור המקראי בעקבות טעות זו? קשה לענות על כך תשובה חד-משמעית, וייתכן שצריך לעשות מחקר נפרד בעניין זה. מכל מקום, נוכל לדמיין לעצמנו שעלולות להיות טעויות נוספות בתחום של הבנת תוכן הסיפור המקראי והעברתו לילד באמצעות אוריינות ויזואלית. לדוגמה, בסיפור של השופטת דבורה מתואר שהיא יושבת תחת עץ תמר (שופטים ד, ה). מי שאינו מכיר את הנוף של חקלאות ההר והחורש בהר אפרים, עשוי גם במקרה זה לצייר את דבורה יושבת תחת עץ תמר בנוף מדברי.

להערכתנו, ילד שיחווה בילדותו אירורים של ארץ ישראל כארץ מדברית, במקום התיאור הנפוץ של ארץ ישראל כ"ארץ זבת חלב ודבש", עשוי לזכור כך את הארץ המובטחת בניגוד מוחלט למציאות של ארץ שופעת מעיינות וחקלאות!

בשנתיים האחרונות אני מלמד בבית ספר יהודי בארה"ב. תוכנית הלימודים בעברית וביהדות כוללת חוברות לימוד שונות, שבחלקן ניתן למצוא מפות ואירורים של סיפורי המקרא. באחד השיעורים ביקשתי מתלמידי לצבוע את המפה של ישראל המופיעה בחוברת הלימוד. החשש שלי כי בעקבות האירורים והציורים שהם נחשפו אליהם הם יציירו את ארץ ישראל כמו מדבר אכן התממש, כפי שניתן לראות בציור המצורף.

מפת ארץ ישראל – צביעה חופשית על ידי תלמיד

(צילום: ד' שניאור)

זוהי רק דוגמה אחת מבין רבות של טעויות נפוצות בתיאור המרחב של הסיפור המקראי. סיפורי המקרא, הנלמדים הן בחינוך הממלכתי והן בחינוך הממלכתי-דתי, מהווים עבור התלמידים יסוד להמשך לימודיהם ולקשר שלהם עם המקרא ולעיצוב הזיכרון שלהם מהסיפור. שולביץ מתאר את חשיבות הזיכרון ההתרשמתי מהציורים בספר כך: "אני מתכוון לאימאג', לדמות או לרושם שנותרים חקוקים בך אחרי שסיימת לקרוא משהו, או לאחר שהתבוננת בציור [...] מטרת האומנות, הוא הרושם שהיא עתידה להותיר בתודעה של הקורא ובזיכרון של הצופה" (שולביץ, 2010: 30). מכאן נובעת החשיבות הגדולה לחקור ולהכיר את נופי הארץ ולאיייר אותם באופן אותנטי, כפי שמקובל לעשות באיורים של בעלי חיים וצמחים.

סיכום

במקרא מופיעים תיאורים גיאוגרפיים רבים. יש חוקרי ספרות מקרא הסבורים שלתיאורים אלו אין תרומה ממשית להבנת התוכן המקראי, אך במאמר זה הבאנו מספר דוגמאות של תיאורים גיאוגרפיים המוסיפים נדבך חשוב להבנת הטקסט, על מנת לצדד בעמדה הסוברת שלתיאורים הגיאוגרפיים יש חשיבות רבה להבנת הסיפור המקראי. בשל ההשפעה הרבה שיש לציורים בספרות ילדים על הבנת הסיפור והפנמתו, מאיירי הספרים צריכים ללמוד ולהכיר את המרחב הגיאוגרפי של הסיפור המקראי. דוגמה אחת לטעות המופיעה באיורים של ספרי ילדים לעומת הפרטים הגיאוגרפיים המתוארים בפסוקים הבאנו מתוך פרשת מכירת יוסף. עמק דותן מתואר באיורים כאזור שומם יבש, ככל הנראה בשל חוסר הבנת המילה "מדבר" בתקופה המקראית. עשויות להיות לכך השלכות שיובילו לתפיסה המוטעית שארץ ישראל היא ארץ מדברית ושוממה.

ביבליוגרפיה

- אמית י' (2000). **לקרוא סיור מקראי**, ירושלים: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- אשל מ' וקיטה ב' (תשס"ו), "איורים בספרי סיפורים מאוירים: תרומתם להרחבה ולהעמקה של אוצר המילים של ילדים". **עיון ומחקר בהכשרת מורים**, 10: 103–121.
- אשל מ' וקיטה ב' (תשס"ח). "שחזור איורים בעזרת איורים". **עיון ומחקר בהכשרת מורים**, 11: 23–39.
- גונקל ה' (1988). **אגדות בראשית: מבוא לספר בראשית** (תרגום: ר' פלד וא' זרון). ירושלים: מוסד ביאליק.
- דורות ר' (תשע"ח). "התמונה שבתמונה". **שנתון שאנן**, מג: 53–79.
- דמתי ע' (תשס"ח). "צורות נוף בשמות יישובים ואתרים מקראיים". **קתדרה**, 126: 25–38.

- ורגון ש' (תשנ"ג-תשנ"ד). "ההיבט הגיאוגרפי וההיסטורי בלימוד המקרא בישיבות תיכוניות". **ניב המדרשיה**, כד-כה: 173-191.
- יובל נ' (2005). "על איוורים לסיפורי המקרא לילדים צעירים". **הד הגן רבעון לחינוך לגיל הרך**, ע (א): 72-87.
- נתן א' (תשס"ו). **במדבר לד, ב-יג ותיאורי גבולות הארץ במקרא**. עבודת גמר לתואר מוסמך. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- סוצקובר ט' (תשע"ה). "המרחב ומשמעותו בסיפור כרם נבות". **בית מקרא**, ס (א): 65-91.
- עופר י' ויעקבס י' (2013). **תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל**. ירושלים: המכללה האקדמית הרצוג.
- עוז ל' (2005). "סיפורי יוסף ואחיו" בעטיפה רכה". **הד הגן: רבעון לחינוך לגיל הרך**, ע (א): 88-101.
- פולק פ' (1994). **הסיפור במקרא: בחינות בעיצוב ובאמנות**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- רביב ד' ואלניסון נ' (2014). **המדריך למטייל בשומרון**. קידה (שילה): המדריך למטייל.
- שביד ס' (2005). "זאת לא כל התמונה: על שילוב יצירות אמנות בהוראת התנ"ך". **הד הגן: רבעון לחינוך לגיל הרך**, ע (א): 62-71.
- שולביץ, א' (2010). "הנגלה והנסתר באיוורים בספרי ילדים". **מסד: מאסף לענייני ספרות והוראתה**, 8: 29-36.
- שניאור, ד' (2014). "תיאור המרחב בסיפורי המקרא: תפאורה או חלק מתוכן העלילה?". **חמדעת**, ח: 166-174.
- שניאור ד' (2014). "תוספות ותיקוני נוסח גיאוגרפיים בפירוש רמב"ן לתורה". **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום**, כג: 263-277.
- תובל ח' וגוברמן ע' (2013). **טקסטים גרפיים: כלים לטיפוח האוריינות של ילדי הגן**. רעננה: מכון מופ"ת.
- Blades & Spencer (1994). "The development of children's ability to use spatial representation". *Advances in Child Development and Behavior*, 25: 157-197.